

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1985

A TARTALOMBÓL

Vörös Imre: Állat-jelképek a felvilágosodás magyar irodalmában
Fenyő István: Vörösmarty dramaturgiai tanulmánya
Rónay László: Szabó Lőrinc versciklusai mint az önelemzés eszközei

Szemle

Lóránt Czigány: The Oxford History of Hungarian Literature
(Szegegy-Maszák Mihály)
Marianna D. Birnbaum: Janus Pannonius (Szörényi László)
Fenyő István: Haza s emberiség (Nagy Imre)
Katona József: Bánk bán (Kerényi Ferenc)
Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867
(Fried István)
Mácza János: Eszmeiség — avantgarde — művészet (Kovács József)
Kenyeres Zoltán: A lélek fényűzése (Széles Klára)

*

Varjas Béla (1911–1985) (Horváth Iván)

Kanyó Zoltán (1940–1985) (Bernáth Árpád)

Szabó Ede (1925–1985) (Vargha Kálmán)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

József Artúr Tudománygyűjtemény
Magyar Irodalomtörténeti Társaságok
Könyvtára
Széchenyi, Eszterházi 3-6

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1985. LXXXIX. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Bíró Ferenc
főszerkesztő
Komlószi Tibor
felelős szerkesztő
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kiss Ferenc
Kulcsár Péter
Tarnai Andor
Tverdota György
Veres András

Vörös Imre: Állat-jelképek a felvilágosodás magyar irodalmában 147
Fenyő István: Vörösmarty dramaturgiai tanulmánya 160
Rónay László: Szabó Lőrinc versciklusai mint az önelemzés eszközei 173

Kisebb közlemények

Csapodi Csaba: Újabb ismeretlen Janus-kéziratok 188
Tóth Margit: Wesselényi István imádságoskönyvének forrása 189
Gömöri György: Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben 194
Tompa József: Blumauer Aeneis-travesztijának magyar fordításai 202
Körmeny Kinga: Vörösmarty verskéziratok az egykori Széchenyi Múzeum anyagában 210
Miklóssy János: Az újonnan fölfedezett Vajda-röpiratokról 211

Műhely

Szőke György: Kosztolányi, a szegény kis beteg 214
Pálfi Ágnes: A szabad vers metrikai és poétikai megközelítéséhez 218

Szemle

Lóránt Czigány: The Oxford History of Hungarian Literature (*Szegedy-Maszácz Mihály*) 234
Marianna D. Birnbaum: Janus Pannonius (*Szörényi László*) 237
Fenyő István: Haza s emberiség (*Nagy Imre*) 242
Katona József: Bánk bán (*Kerényi Ferenc*) 245
Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867 (*Fried István*) 247
Mácza János: Eszmeiség — avantgarde — művészet (*Kovács József*) 250
Kenyeres Zoltán: A lélek fényűzése (*Széles Károl*) 252

Krónika

Varjas Béla (1911–1985) (*Horváth Iván*) 255
Kanyó Zoltán (1940–1985) (*Bernáth Árpád*) 257
Szabó Ede (1925–1985) (*Vargha Kálmán*) 258

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménesi út 11–13.
1118

1. Bevezetés

A művészetek történetében kezdettől fogva jelentős szerepe volt az állatok ábrázolásának. A mesék legősibb rétegét az ember és az állatvilág mitikus, illetve totemisztikus kapcsolatába vetett hit jellemzi. Emellett azonban az ókori Keleten – gyakran még az előbbivel szorosan összekapcsolódva, keveredve – kialakult a mesének az a típusa is, amelyek az állatok alakjában már inkább emberi magatartásformákat, erkölcsi konfliktusokat jelenít meg, s amelynek számunkra legismertebb európai változatát Aiszóposz történetei képviselik. Az állatoknak önmagukban való, a mitikus és az erkölcsi funkciótól elvonatkoztatott megragadására és az emberhez való objektív viszonyuk meghatározására a görög filozófia tette az első jelentős kísérletet.

Az állatvilág mitikus, erkölcsi és objektivitásra törekvő megközelítése – ez a hármasság párhuzamba állítható a hermeneutikának Origenész Biblia-magyarázatai nyomán kidolgozott, s a XX. század kutatói, így Adolf Harnack és Hans Robert Jauss által az irodalmi szövegek értelmezésének szempontjából is elfogadott hármasságával, a pneumatikus (allegorikus-misztikus), a pszichikus (morális) és a szomatikus (konkrét, betű szerinti) interpretáció megkülönböztetésével.¹ A szent könyvek értelmezésének origenészi útjai tehát „a Természet Könyve”-nek, a „Liber Naturae”-nak (vagy „Liber Creaturarum”-nak) megközelítésére is érvényesek. Az alábbiakban először vázlatosan utalunk az állatvilág e három megközelítési módjának eszmetörténeti előzményeire, majd megvizsgáljuk szerepüket a felvilágosodás korának magyar irodalmában.

2. Az állat-motívumok fő típusai

a) Allegorikus-misztikus megközelítés

A bibliai szövegektől idegen az állatvilág totemisztikus felfogása. A *Genézis* szerint az embernek nemcsak hogy nem kell tartania a föld élőlényeinek hatalmától, hanem éppen hogy uralkodnia kell rajtuk.² Az állatoknak ugyanakkor azonban megvan a maguk jelentősége az ember és a transzcendens világ kapcsolatában. A kísértő lény kígyó képében jelentkezik,³ amikor pedig a földön elhatalmasodik a bűn, az állatoknak is osztozniuk kell az ember bűnhődésében:⁴ csak a Noé által a bár-

¹ JAUSS, Hans Robert, *Az irodalmi hermeneutika elhatárolásához*, Helikon 1981. 192. ALTANER, Bertold, *Patrológia*, Bp. 1947. 120–121.

² Gen. 1, 28.

³ A kígyónak talán már a neve is a természetfölöttivel való kapcsolatára utal: a héber *nácash* szó jelentése főnévként „kígyó”, igeként „varázsol”, „igéz”. A legkülönbözőbb mitológiák később is az emberiség sorsát befolyásoló szerepet tulajdonítanak neki, ilyen például a II–III. században felépő ophitáknak és naaszéneknek a Földet és a bolygók köreit körülölelő világkígyója, illetve az a hatalmas világkígyó, amely a skandináv mitológiában a tenger mélyén lakozik, s célja az, hogy pusztító módon kiárássa a vizeket. Ld. ARTNER Edgár, *Ókeresztény egyház- és dogmatörténet*, Bp. 1946. 299. DAVIDSON, H. R. Ellis, *Scandinavian Mythology*, London/New York/Toronto, 1975. 57. kk.

⁴ Gen. 6, 20. HEILBORN, Ernst, *Das Tier Jehovahs*, Berlin, 1905. 39. Ld. még: Jeremiás könyve 7, 20.

kába vett példányok élnek túl a vízözönt. Ugyanebben a történetben az is olvasható, hogy vannak tiszta és tisztátalan állatok, Noé a tisztákból mutatja be hálaadó áldozatát. Az Istennel való vagy Isten nevében kötött szövetség megpecsételéséhez az Ótestamentumban olyannyira hozzátartozik az áldozati állat levágása, hogy a *Genesis* 15. fejezetének 18. verse („Azon a napon kötött az Úr szövetséget Ábrámmal [...]”) a „köt” szó értelmében az eredetileg „levág” jelentésű *kárat* igét használja, majd a 21. fejezet 27. verse is, Ábrahám és Abimelek szövetségekötésével kapcsolatban. A jövődölésekben ugyancsak gyakran szerepelnek állatok, így a fáraó álmában a hét bő és a hét szűk esztendő jelentő kővér, illetve sovány tehének, vagy Dániel proféta látomásában a különböző birodalmak eljövendő sorsát példázó négy fantasztikus vadállat alakja.⁵

Ez utóbbi szövegek már a bibliai allegóriák világába vezetnek át bennünket. Bod Péternek a *Szent Irás értelmére vezérlő magyar leksikon*-a (1747) szerint az ilyen ábrázolásokban „nem annyira a' külső dolgok' Matériájok” (vagyis a tárgyszerűség) a lényeges, hanem a „Lelki dolgok”-nak megjelentése.⁶ A béka például, amely „sáros vízben, tóban lakó, kedvetlenül rekegő állat”, „*ábrázolja* a' sokat tsátsógó, Bün' fertőjében múlatozó Embert. *Jelen[ések könyve]* XVI. 13.”⁷ Ugyanaz az állat néha többféle, egymással épp ellentétes dolognak az allegóriája is lehet, így a gödölye, amelynek „a' húsa kedves eledel vóit a' Régieknél. *Ábrázolja* I. a' Híveket. *Ésa.* XI. 6.”, ugyanakkor: „II. A' Gödölye kár-tévő állat, a' tsemétket 's egyéb jövéseket meg-sértegeti: ezért *ábrázolja* a' Híteleneket-is. *Mát.* XXV. 33.”⁸ Hasonlóan allegorikus szerepe van a báránynak, az oroszlánnak, a kígyónak, a farkasnak, s a példákat még hosszan szaporíthatnánk.

Az állatok allegorikus szemlélete azonban nem magában a Bibliában, hanem a 150 és 200 között, feltehetőleg Alexandriában keletkezett, *Physiologus* című kis könyvben a legerősebb. Az ismeretlen keresztény szerző (aki valószínűleg egy részletesebb, de általunk ismeretlen zoológiai munkát dolgozott át misztikus szellemben) az általa egy-egy rövid fejezetben tárgyalt állatokról nem ad konkrét leírást, mindegyiküknek csak néhány érdekes tulajdonságát mutatja be, majd – bibliai hivatkozásokkal – kifejti ezek titkos értelmét. A szóban forgó tulajdonságok gyakran nem valós tények, hanem az egyes állatokkal kapcsolatos naiv, de évszázadokon át makacsul tovább élő hiedelmek. Az oroszlánról például csupán a következő három dologt állítja: 1. Farkával eltörli saját lábnyomait a homokban, hogy ne találjanak rá – ugyanígy rejtette el Krisztus, „Júda oroszlánja” (Jel. 5,5) a maga istenségét az emberek elől. 2. Az oroszlán nyitott szemmel alszik – ugyanígy virasztott Krisztus istensége is, míg teste meghalt a keresztfán. 3. Az oroszlánkölyök holtan születik, de apja a harmadik napon hazatérve, rálehel, s ezzel életre kelti – ugyanígy támasztotta föl az Atya Jézust a harmadik napon.⁹ Az ismeretlen szerző külön fejezetet szentel a Bibliában egyébként sehol sem található fönix misztikus értelmezésének, vagy a nevezetes unikornisnak, amely a valójában „bivaly”-t jelentő héber *róém* szó téves fordítása nyomán került be a köztudatba.

A *Physiologus* – Claudius Aelianus hasonlóképpen sok furcsaságot tartalmazó, *Az állatok sajátosságairól* című munkájával együtt – a középkor legkedveltebb olvasmányai közé tartozott,¹⁰ kegyes szándékai még legmesésebb részleteinek is tekintélyt kölcsönöztek, gyakran hivatkoztak rá, utánozták (így alakult ki a *bestiarium*, az „állatkönyv” műfaja), s szinte jelképévé vált annak a természetszemléletnek, amelyben a dolgokról való rudásnak, a róluk alkotott fogalomnak szerves (bizonyos értelemben legfontosabb) részét képezi a dolgok allegorikus-misztikus értelme és a hozzájuk kapcsolódó mondáknak, a régi tekintélyek által leírt, csodálatot keltő adatoknak sokasága.¹¹ A *Physiologus*ban és Aelianus művében található kuriózumok még az újkor elején is lépten-nyomon felbukkannak a természetrajzi munkákban. Ez a magyarázata Linné indulatok kifakadásának, aki a XVIII. századot megelőző idők zoológiáját „mesékkel, sőt ostobaságokkal teli Augiász-istálló”-nak nevezi.¹² Linné korának természettudománya már valóban az állatvilág egzakt leírására törekszik, az

⁵ Gen. 41., Dániel 7.

⁶ BOD, i. m. c4v.

⁷ I. m. 24.

⁸ I. m. 55.

⁹ *Physiologus*, Ursula TREU ford., Berlin, 1981. 5–6.

¹⁰ KANTOROWICZ, Ernst, *Kaiser Friedrich der Zweite*, Düsseldorf/München, 1963. I. 310.

¹¹ FOUCAULT, Michel, *Les mots et les choses*, Paris, 1966. 141.

¹² LEPENIES, Wolf, *Das Ende der Naturgeschichte*, München/Wien, 1976. 115.

ennek nyomán kibontakozó fiziko-teológiai irodalom pedig, Linnéhez hasonlóan elutasítva azt a bizonyos „Augiász-istálló”-t, épp a kor természettudományának objektív eredményeire hivatkozva – s azokat a Bibliával egyeztetni kívánva – értékeli át az állatok szerepét Isten és az ember transzcendens kapcsolatában: az élőlények tudományos igényű tanulmányozása a teremő Isten bölcsességének jobb megértéséhez segít bennünket. A XVIII. századi Magyarországon azonban még előfordul, hogy ugyanabban a munkában jelentkeznek a *Physiologus* elavult természetfelfogásának maradványai és a tudományos szempontból korszerűnek számító fiziko-teológia eszméi. Az allegorikus-misztikus szemlélet elemei természetesen tovább élnek az irodalmi művek motívumkincsében, képanyagában is.

b) Morális megközelítés

Az előbbiektől eltérően az állatmesék hősei nem az ember és a transzcendens világ közötti kapcsolatban játszanak szerepet, hanem – mint említettük – elsősorban emberi magatartásformákat jelenítenek meg, történeteik a társadalmon belül tapasztalható erkölcsi konfliktusok kivételülései, még akkor is, ha ezeknek a magatartásformáknak a vallási értékhierarchiában is megvan a maguk pozitív vagy negatív minősítése. Az emberi társadalom erkölcsi problémáinak megjelenítéséből szükségszerűen következik az állatmesék gyakran emlegetett antropomorfizmusa.

Ennek az antropomorfizmusnak és az állat valódi viselkedésének egymáshoz való viszonya nagyon különböző lehet. A történetek néha önkényesen ruházzák föl az állatokat ilyen vagy olyan emberi tulajdonságokkal, máskor viszont összefüggés van a kettő között, sőt, a két eljárás keveredhet is egymással. A középkori francia *Róka-regény* egyik részletében például a róka képmutató szerzetesként jelenik meg, titokban elkövetett bűnei azonban már nem annyira a rossz szerzetesre, mint inkább a kártékony ragadozóra jellemzők: ellopja és fölfalja a parasztok által a kolostornak ajándékozott kappanokat.¹³ Arra, hogy különbséget kell tenni az állat valódi természete és a mesékben hordozott konvencionális tulajdonságai között, Rousseau *Emil*-jének szigorú La Fontaine-bíráta is fölhívja a figyelmet.¹⁴

Rousseau elítélő véleményével ellentétben azonban a felvilágosodás korában tovább él az állatmese, többek között John Gay, Gellert, Lessing, Florian munkásságában. Ennek legfőbb oka az, hogy a műfaj a polgári erények: a józan erkölcs, a kiegyensúlyozottság, a mértéktartás hirdetésére, sőt, mint Bernard Mandeville-nek *A méhek meséje* (1714) című szatírája bizonyítja, egy egész közgazdasági elméletet magában foglaló morálfilozófia kifejtésére is alkalmas. A magyar irodalomban a XVIII. század az állatmese újabb felvirágzásának, műfaji differenciálódásának időszaka.

c) Filozófiai megközelítés

Az állatnak természeti lényként való, az allegorikus és az erkölcsi funkcióktól elvonatkoztatott megragadása a többi élőlényhez fűződő viszonyának, tőlük való különbségének meghatározását feltételezi. Ennek a XVIII. században oly sok polémiát kiváltó kérdésnek a vitája voltaképpen már Arisztotelész *De anima* című munkájával kezdődik. Arisztotelész szerint minden élőlénynek van lelke, épp ez különbözteti meg őket az élettelen dolgoktól.¹⁵ A léleknek azonban három fokozatát kell feltételezni: a növényeké csupán vegetatív (szó szerint: „tápláló”, „növelő”, $\psi\upsilon\chi\eta\ \theta\rho\epsilon\pi\tau\iota\kappa\eta$), az állatoké „érzékelő”, szenzitív ($\psi\upsilon\chi\eta\ \alpha\iota\sigma\theta\eta\tau\iota\kappa\eta$), az emberben pedig az állatokra jellemző szenzitív lelken kívül „gondolkodó”, értelmes lélek ($\psi\upsilon\chi\eta\ \nu\omicron\eta\tau\iota\kappa\eta$) is lakozik. Az emberi léleknek ez az Arisztotelész által vallott dualizmusa bizonyos párhuzamosságot mutat a platonikus felfogással,¹⁶ amely a lélek-

¹³ *Le Roman de Renart*, branche VI.

¹⁴ ROUSSEAU, *Émile*, livre II.

¹⁵ ARISZTOTELÉSZ, *A lélekről* (FÖRSTER Aurél fordításával), Bp. 1915. 42. (413a 20–22.)

¹⁶ MORAUX, Paul, *A propos du vous θώραδεν chez Aristote*, in: *Autour d'Aristote*, recueil offert à A. Mansion, Louvain, 1955. 287.

nek felső (Platón szerint halhatatlan) és alsó (az anyagvilághoz szorosabban kapcsolódó, halandó) rétegét különbözteti meg.

A kereszténység, mint arról Tertullianus egyik, ugyancsak *De anima* című munkája már a III. században tanúskodik, elutasította az emberi lélek kettősségének tanát, a szenzitív tevékenységet és a gondolkodást ugyanazon emberi lélek két funkciójának tekintve,¹⁷ ugyanakkor általában elfogadta a kizárólag testhez kötött, épp ezért alacsonyabb rendű és halandó, az emberétől esszenciálisan különböző „állati lélek” (a skolasztikában: „anyagi lélek”) létezését. A *Genesis* szerint ugyanis (2,7) az emberbe közvetlenül Isten lehelt a lelket, az állatok esetében azonban szó sincs ilyesmiről. Az 1. fejezet 24. versében például így szól Isten: „Hozzon létre a föld élőlényeket fajuk szerint[. . .].” Az itt szereplő „élőlényeket” kifejezés az eredeti szövegben *nephesh chajjá*, ami a *nephesh* szó többértelműsége¹⁸ miatt nemcsak „élőlény”-nek, hanem „élő lélek”-nek is fordítható: „Hozzon létre a föld élő lelkeket fajuk szerint[. . .].”¹⁹ Ennek az alacsonyabb rendű léleknek testi közegeként a Biblia magyarázóí általában a vért jelölték meg, többek között Mózes V. könyvére (12,23) hivatkozva, amely szerint az állatokban „a vér a lélek”.

Descartes, logikai képtelenségnek tartva az „anyagi lélek” skolasztikus tanát, az állatokat kizárólag mechanikusan működő szervezeteknek, gépeknek tekinti. Az állati test mechanizmusának motorja a szív, ahonnan szerinte a rendkívül kicsi anyagi részecskékből, az ún. „esprits animaux”-ból álló fluidum az agyvelőbe, onnan pedig az idegekbe és az izmokba áramolva hozza létre a testrészek egybehangolt mozgását.²⁰ Descartes „animal-machine” elméletét később olyan jeles szerzők képviselik, mint Pascal, Fénelon, Louis Racine, Polignac és Buffon; La Mettrie *L'Homme-machine* című könyve még az emberre is kiterjeszti érvényét. A newtoniánus természetfilozófia azonban ezen a téren is szembefordul a kartezianizmussal: mind Voltaire *Lettres philosophiques*-ja, mind a newtonianizmusra hivatkozó, fiziko-teológiai ihletésű művek, köztük Réaumur rovartani munkái és Pluche *Spectacle de la nature*-je is elutasítják Descartes mechanisztikus felfogását, s hasonló álláspontra helyezkedik Boullier nevezetes vitairata.²¹

Az „animal-machine” elleni polémiában mégsem a fiziko-teológia vagy Boullier megy el a legmesszebb, hanem a „létezők láncá”-nak elméletét hirdető Charles Bonnet, aki *Essai de psychologie* (1755) című könyvében – feltehetőleg egyedül a kor jeles szerzői közül – nemcsak szellemi, hanem egyenesen halhatatlan lelket tulajdonít az állatoknak. Ez a meglepőnek tűnő felfogás tulajdonképpen levonja a végső következtetést a „létezők láncá”-nak (vagy „scala naturae”-nak) tanából, hiszen a tökéletességnek különböző fokán álló lények e megszakíthatatlan, folyamatos láncában az embert nem választhatja el az állatok világától a többi láncszemhez (vagy lépcsőfokhoz) képest aránytalanul nagy távolság.²² A XX. századi kutatás egyébként, így Szauder József is,²³ ebben az elméletben az evolucionizmus egyik előzményét látja.

Az állati lélek problémájának másféle megválaszolását kínálja egyrészt az újplatonizmussal e tekintetben érintkező sztoicizmus, amely szerint a növényekben, az állatokban és az emberekben

¹⁷ BARBOTIN, E., *Deux témoignages patristiques sur le dualisme aristotélicien de l'âme et de l'intellect*, id. az előző jegyzetben említett kötet 377–383. lapján. Mindemellett a laodikeiai Apollinarisz eretneksége és a vele kapcsolatos IV. századi teológiai viták arra utalnak, hogy az emberben lakozó többféle lélek tanának sokáig voltak még védelmezői. Vö. ARTNER, i. m. 367–368., VANYÓ László, *Az ókeresztény egyház és irodalma*, Bp. 1980. 656.

¹⁸ LYS, Daniel, *Néphesh. Histoire de l'âme dans la révélation d'Israël*, Paris, 1959.

¹⁹ Az említett kifejezés kétféle fordítását ld. pl. Jean-Jacques SCHEUCHZER *Physique sacrée* c. munkájának I. kötetében, Amsterdam, 1732. 31.: „Ame vivante”, ill. „Animaux vivans”.

²⁰ DESCARTES, *Discours de la méthode*, V^e partie.

²¹ „Si les Bêtes sont de pures machines, Dieu nous trompe; cet argument est le coup de mort pour l'hypothèse des machines.” BOULLIER, David-Renaud, *Essai philosophique sur l'âme des bêtes*, Amsterdam, 1728. 61.

²² „Pourquoi bornez-vous le cours de la BONTÉ DIVINE? Elle veut faire le plus d'Heureux qu'il est possible. Souffrez qu'ELLE élève par degrés l'Âme de l'Huître à la Sphère de celle du Singe; l'Âme du Singe à la Sphère ce celle de l'Homme.” in BONNET, Charles, *Oeuvres*, VIII, Neuchâtel, 1783. 107.

²³ SZAUDER József, *Az estve és Az álom*, Bp. 1970. 225.

ugyanaz az egyetlen világlelek nyilvánul meg, csak eltérő fokon, másrészt az ión hillozoizmus, amely szerint az egész anyagvilágot lélek itatja út, s így az érzékelés a szervetlen anyagnak is természetes tulajdonsága. Ez utóbbi felfogást képviseli az újkorban például Giordano Bruno, majd az olasz származású, de Párizsban letelepedett François Colonna,²⁴ valamint D'Argens márki, aki szerint épp az állatok lelke a bizonyosság arra, hogy az anyag rendelkezhet a gondolkodás képességével.²⁵ A „sensibilité de la matière” e materializmusba hajló eszméjének legismertebb megfogalmazása Diderot dialógusaiban olvasható (*La Suite d'un entretien entre M. d'Alembert et M. Diderot, Le Rêve de d'Alembert*), s alapvetően jellemzi a Bessenyei számára sem ismeretlen Jean-Baptiste Robinet felfogását is.

3. Állat-motívumok a felvilágosodás kori magyar irodalomban

a) Az allegorikus-misztikus szemlélet háttérbe szorulása

Magyarországon még a XVIII. század folyamán is hosszú ideig jelen van a *Physiologus*ban gyökerező allegorikus-misztikus természetszemlélet. Erre utal többek között az a tény, hogy Miskolczi Csulyak Gáspár 1691-ben befejezett, s 1702-ben Lőcsén kinyomtatott, *Egy jeles Vad-Kert* című munkájának, amely Wolfgang Frantze (1564–1628) *Historia sacra animalium*-ának átdolgozása, még 1769-ben is jelenik meg új kiadása.²⁶ A mű az egyes állatfajoknak nem csupán „testére”, illetve „lelkére nézendő” tulajdonságait írja le, hanem a Bibliában való előfordulásait is számba veszi, elmeséli a hozzájuk fűződő anekdotikus történeteket, s elmagyarázza viselkedésüknek misztikus értelmét. Az oroszlánról²⁷ például azt állítja, hogy – a szekézőrgésen, a kakastaréj látványán, a tűzőn, az álarcon, a majmokon és a farkasokon kívül – irtózik a kakaskukorékolástól is. Ugyanígy irtózik az ördög az Evangélium hirdetésének meghallásától, s amiképpen az önmagában erőtlen kakas bizodalma az ő hangos szavában van, ugyanúgy a hívek erejét is Krisztus igéje adja. Miskolczi-nál külön fejezet olvasható az unikornisról, a „fénix madár”-ról, a majmok sorában pedig megtalálható a „sphynx” nevű állat is.

Ugyanennek a természetszemléletnek a hatásáról tanúskodik a volt jezsuita Molnár János *Pásztor-ember-e* (1775), amelynek jelentős részét foglalja el „A' Pásztorok mulatsága az Állatok ismeretéből” című fejezet. Az egyes fajokról általában nem közöl rendszeres természetrajzi leírást, inkább a velük kapcsolatos kuriózumokat ismerteti. Tekintélyelvi alapon áll: az unikornis létét például Plinius, Solinus, Schottus és Vartomannus írásaira hivatkozva tekinti bizonyítotttnak.²⁸ Több mesés eleme közvetve vagy közvetlenül a *Physiologus*ból származik, így a holtan született, de apja üvöltésére harmadnapon életre kelő oroszláncolyók motívuma,²⁹ vagy az „eb-fejű”-eknek (= a páviánoknak) az az állítólagos tulajdonsága, hogy a napéjegylenlőség éjszakáján „mindenik órában vizellenek, és egyet jajdúlnak; s így eleven órákká válnak.”³⁰ A fénix létezésében vagy az önmagát megsebző pelikán legendájában viszont már kételkedik a szerző, ugyanígy Aelianusnak egy, a gólyával kapcsolatos csodás történetében.³¹ Határozottan korszerűbb természetszemlélet igényét jelzi Molnár Jánosnak az a Miskolczihoz képest újdonságnak számító vonása is, hogy mellőzi az állatok viselkedésének misztikus értelmezését, helyette „Az Állatoknak elmélkedő, közönséges meg-tekéngetések” címmel (az általa név szerint említett Pluche-re támaszkodó) fiziko-teológiai elmélkedést fűz a témához, magasztalva Istent, aki például a hangyát a búzaszem végének kirágására tanította, hogy a mag

²⁴ EHRARD, Jean, *L'idée de nature en France à l'aube des Lumières*, Paris, 1970. 36–37.

²⁵ D'ARGENS, *La philosophie du Bon-Sens*, Londres, 1737, 374.

²⁶ Keletkezésével kapcsolatban ld. STIRLING János utószavát a Magyar Hírmondó sorozatban megjelent szövegválogatásához, Bp. 1983.

²⁷ 1769-es kiadás, 50. kk.

²⁸ [MOLNÁR János], *Pásztor-ember*, Pozsony, 1775. 143–144.

²⁹ I. m. 118–119.

³⁰ I. m. 158. Vö.: *Physiologus*, id. kiadás, 86.

³¹ I. m. 172., 164.

ki ne csírázzék.³² Az állatok fajtáinak bemutatásában Molnár Buffon *Histoire naturelle*-jét is hasznosítja, másutt Linné egyik vizsgálatának eredményét említi.³³ A *Pásztor-emberben* tehát sajátos módon keveredik a mesés motívumokkal is dolgozó, hagyományos allegorizáló szemlélet hatása és a kor színvonalán álló természettudomány ismeretére való törekvés.

Miskolczi 1769-es kiadásának ténye és Molnár János szemléletének belső ellentmondásai egyaránt alátámasztják Szauder József véleményét, aki szerint a fiziko-teológia szerepe Magyarországon még a XVIII. század utolsó harmadában is pozitív.³⁴ Nem kis mértékben járul hozzá ahhoz, hogy a zoológiai tárgyú munkákban háttérbe szoruljon az allegorizálás, a mesés elemek kultusza, és hogy leíró költészetünk is a maga valóságában igyekezzék megjeleníteni a természetet. Ennek a folyamatnak egy-egy állomását jelenti Horváth Györgytől a *Természetnek és kegyelemnek iskolája* (1775) című, versbetéteket is tartalmazó prózai mű, Szőnyi Benjámín számos kiadásban megjelent költeményei, Édes Gergely versben írt kötete, a *Természet könyve* (1793), valamint Péteri Takáts József 1796-ban sajtó alá rendezett munkái. Közös vonásuk, hogy az állatok (például a szorgos hangya vagy a fészekrakó és az Alkotót dallal dicsérő madarak) bemutatása révén erkölcsös, istenes életre buzdítják az olvasót.³⁵

Fiziko-teológiai alapgondolatból indul ki Gáti Istvánnak *A természet históriája* (1795) című könyve is, amely szerint Istent „a’ Természetnek Munkáiból és a’ Bibliából” lehet megismerni, vagyis a természet a kinyilatkoztatás egyik formája. Előszavában Gáti elsőként szögezi le nálunk, hogy a természetrajz célja nem „a’ sovány tsudálkozást indító ritkaságok”, a kuriózumok keresése, hiszen „ha tsudálatos dolog kell [és ez a „tsudálatos”, a görög filozófia *θαυματολογία*-ja is a fiziko-teológia kedvelt gondolata!], elég nagy tenger ez a’ természet világa, mellyen van, hol szélesítse-ki bőltességének vitorlát a’ leg-szélesebb elme-is, még-is nehezen fog a’ part szélhez érni.” Következtesen arra törekszik, hogy leválassa az állattanról a rátapadt mesés elemeket; a fiait önvérével tápláló pelikán legendáját – Krisztus egyik allegorikus megjelenítését – például abból próbálja eredeztetni, hogy szerinte a fiókák az anyjuk csőrzacskójából kiszedett halakkal összevérezték az anyamadár mellét: erről hitték az emberek, hogy a pelikán saját magát sebezte meg.³⁶

A Gáti István által követett úton felvilágosodás kori irodalmunkban Földi János ment el a leg-tovább, *Az állatok országa* (1801) című, Blumenbach göttingeni professzor nyomán írt munkájában. Olyan kérdéseket is tárgyal, mint az agyvelő és az „érzőinak” arányának összefüggése „az állatoknak elmetehetségeikkel”, vagy mint az ösztönök szerepe.³⁷ Részadatai ugyan nem mindig helytállóak (nem igaz például, hogy az oroszán nem eszik döghúst),³⁸ az ilyen tévedések azonban már a rossz információk, nem pedig a csodás hiedelmek kategóriájába tartoznak. A mű egészét mind az allegorikus-misztikus felfogástól, mind a fiziko-teológiai szemlélettől való eltávolodás, az állatvilág transzcendens elemektől, vallási megfontolásoktól független, önmagában való megközelítésének igénye jellemzi.

Az allegorikus-misztikus szemlélet elemei azonban (mint fentebb már utaltunk rá) az állattani munkák fokozatos laicizálódása után is tovább élnek az irodalmi művek motívumaiként. Ennek oka elsősorban az, hogy a *Physiologus* és a nyomában keletkezett középkori *bestiariumok* szemlélete nem csupán a szorosabb értelemben vett zoológia történetére hatott, hanem jelentős mértékben meghatározta a reneszánsz és a barokk költészetnek, mindenekeelőtt az embléma műfajának az állat-

³²I. m. 179. kk.

³³I. m. 98., 195.

³⁴Európa más országaiban ezzel szemben többnyire már túlhaladottnak tekintik, így KANT is *A tiszta ész kritikájában* (1781), ld. az 1981-es magyar kiadás 398–404. lapján.

³⁵Az erkölcsi buzdításnak már-már a komikum határát súroló esete Péteri Takáts Józseftől *A tavasz kezdete* című – igaz, gyermekek számára írt – vers, amely szerint például az engedelmesen anyjuk után futó kis libák arra tanítanak bennünket, hogy hallgassunk édes szüleink szavára. PÉTERI TAKÁTS József, *Költevényes munkái*, Bécs, 1796. 23.

³⁶GÁTI István, *A’ természet históriája*, Pozsony, 1798², 166.

³⁷FÖLDI János, *Természeti história. Első tsmó. Az állatok országa*, Pozsony, 1801. 26., ill. 28–29.

³⁸I. m. 82. Vö.: FARKAS Henrik, *A legendák állatvilága*, Bp. 1982. 71.

világból vett képanyagát is. Az egyes állatfajoknak a *bestiarium*okban szigorúan megszabott „jelentés”-eit (az ófrancia állatkönyvek szerint: *senefiances*, mai szóval: „significations”) az emblémaköltészet az irodalom és a képzőművészet számára szinte szótárba foglalhatóan kanonizálta. Jegyezzük meg, hogy a *Szent Írás értelmére vezérlő magyar leksikon*-ában Bod Péter idegen szóval ugyancsak „Emblémák”-nak nevezi az általa magyarul „ábrázolások”-nak hívott, s a Biblia lapjain allegorikus értelemben előforduló „természeti dolgok”-at.³⁹

Az a költőnk, akinek verseiben az állatok – a „nyihogó paripák” és talán a szerelmi líra galambjai, gerlicéi, „philomelé”-i kivételével – nem a maguk konkrét valóságában, hanem szinte kizárólag emblemátikus funkciójukban jelennek meg, Berzsenyi Dániel. Ha kiszótáraznánk, mit jelent számára a sas, a vipera, a bagoly, a bárány vagy az oroszlán, az eredmény (eltekintve a Bodnál csak negatív értékű párdüctől) meglepően egybeesne Bod Péter lexikonának meghatározásaival. Még ambivalenciáiban is: az oroszlán például Bod Péter szerint egyaránt ábrázolhatja (Istenen és Krisztuson kívül) az igazságért bátran kiálló embereket és („mikor a Báránynak ellenébe tétetik”) a kegyetlen, prédáló gonoszakat.⁴⁰ Csakúgy, mint Berzsenyinél: *A felkölt nemességhez* című versben az oroszlán a báturan fegyvert fogó magyarságot jelenti, *A pesti magyar társasághoz* írt episztolában viszont a báránnyal együtt megnevezve, annak ellenségeként, negatív szerepben tűnik fel. Nem arról van szó, mintha Berzsenyi fölhasználta volna Bod művét – talán nem is ismerte –, hanem arról, hogy költészetének általunk tárgyalt elemei a természeti motívumoknak ugyanahhoz az archaikus, lassan sztereotípiák gyűjteményévé merevülő rétegéhez kapcsolódnak, mint amelyet Bod Péter dolgoz fel szóban forgó munkájában.

b) Az állatmese műfaji differenciálódása

Témánknak ezzel a területével foglalkozott legrészletesebben a szakirodalom,⁴¹ így csak néhány utalásra szorítkozunk.

A humanizmus és a reformáció korába visszanyúló hagyományt folytatva, XVIII. századi magyar szerzőktől is jelennek meg az ezópuszi történeteknek prózában készült átdolgozásai. Legszínvonalasabb közülük Németh Antalnak *Ezópusz élete és fabulái* (1775) című, a „szép gyönyörködés”⁴² szándékával, francia közvetítő szövegből tolmácsoló kötete. Az olvasóknak az egzotikum iránt megnövekedett érdeklődését igyekeznek kielégíteni Patay Sámuel, valamint Zoltán József és Csehi András *Pancsatantra*-fordításai (1781, illetve 1783). A felvilágosodás korában egyúttal költői műfajjá is válik nálunk az állatmese, részben az ekkor meginduló La Fontaine-átültetések, részben a Phaedrus is megszólaltató deákos poéták munkája nyomán. A műfaji változatosságot Csokonai teszi teljessé a *Békaegérrharc*cal, amely Julow Viktor szerint „beskatulyázhatatlan irodalmi képződmény a népi trufák, humoros állatmesék, a vígeposz és a politikai szatíra között”,⁴³ valamint az *Állatok dialógusaival*, amelyek viszont a filozófiai párbeszéd műfajához közelítik az állatmesét.

A felsorolt művek szinte kivétel nélkül fordítások vagy átdolgozások. Az állatok ábrázolásának szempontjából legfontosabb sajátosságuk az, hogy a magyar szövegbe a korabeli fordítói gyakorlatnak megfelelően betoldott, a szemléletesség fokozását szolgáló kiegészítések egyúttal a mesék antropomorfizmusát is erősítik. Ráday Gedeonnak *A róka és a holló* című La Fontaine-tolmácsolásába iktatott egyik saját sora szerint a holló „felettebb éhes volt, s folyt szájából a nyál” – amit nyilván nem a madarakról szokás elmondani. Az antropomorf vonásoknak és az állat valódi életmódjából vett részleteknek mesteri összeszövésével Csokonai *Békaegérrharc*-a éri el a leghumorosabb hatást,

³⁹ BOD, i. m. c4v.

⁴⁰ I. m. 135.

⁴¹ KÁLMÁN Sámuel, *A magyar fabula története*, Bp. 1910. EMBER Nándor, *A magyar oktatómese története 1786-tól 1807-ig*, ItK 1918. BIRÓ Ferenc, *Péczei József*, ItK 1965. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai Békaegérrharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről*, ItK 1970.

⁴² I. m. 5.

⁴³ Irodalomtörténeti kézikönyv, III. 220.

például abban a részletben, ahol a békákról megtudjuk, hogy kételtű életmódjuk miatt egyaránt kereskednek „vízen és szárazon”, akárcsak az angolok.

Csokonainak az *Allatok dialógusai* című, 1790 táján keletkezett prózacyklusából egyedül *Az oroszlan és a szamár* őrzi meg az ezópuszi mese formai jegyeit, a többi három, mint említettük, a felvilágosodás korában kedvelt (Bessenyei által is alkalmazott) filozófiai dialógus műfajához közeledik. Szövegükre az értekező, érvelő stílus jellemző. Az érvek sorában Csokonai a korabeli természetfilozófia és természettudomány elemeit is fölhasználja, leginkább *A szamár és a szarvas* című párbeszédben, amelyben a szarvas az elnyomó ember elleni lázadásra buzdítja a szamarat. Az embereket „a majmoknak [. . .] szőretlen neméből való kétlábúak”-nak nevezi, ami egyrészt ironikus utalás az embernek és a majomnak a „létezők láncá”-ban elfoglalt közeli helyére, másrészt azt idézheti föl a kor olvasója számára, hogy a XVIII. századi terminológiában az orangután sokáig „erdei ember”-nek, *Homo silvestris*-nek nevezték.⁴⁴ Érdekes a szarvasnak az az okfejtése is, amely szerint az emberek „azt tartják magok fölül, hogy a természet, vagy amint ők hívják, az Isten, e világnak minden élő állatit az ő birodalmok alá vetette”, ezért „ütik, verik, dolgoztatják, ölik, vágják, fosztják” e boldogtalan lényeket. A világnak az ember hasznára megalkotott célszerűségét és bölcs elrendezettségét – a Bibliára hivatkozva – különös nyomatokkal, természettudományos érvekre hivatkozva hangsúlyozta a fiziko-teológiai gondolkodás. Sokak, például Szőnyi Benjámín számára e bölcs elrendezettség összhangban állt a feudális társadalom tökéletességének, megváltoztathatatlanságának hirdetésével.⁴⁵ Csokonai, aki az állatmese műfajának különösen erős politikai töltést ad, s az ember-állat viszony révén valójában az elnyomók és az elnyomottak viszonyát ábrázolja, már ebben a korai művében meggyőző erővel érezteti, mennyire érvénytelen a célszerűen elrendezett világ fiziko-teológiai elméletének a társadalmi szférába való belevetítése. Természetfilozófiai nézeteiben azonban, mint *A mezei gyönyörűségről* című, 1793-ban írt verse tanúsítja, még évekkel később is kimutatható a fiziko-teológia hatása.

c) Kísérletek az „állati lélek” fogalmának értelmezésére

XVIII. századi szerzőink jelentős része továbbra is vallja az állatokban lakozó, az emberénél természetesen alacsonyabb rendű, szenzitív lélek tanát. Bod Péter bibliai lexikona „jelkes-állat”-on – ami a *nephesh chajjá* magyar megfelelője – az „okosság nélkül való állatok”-at érti, „a” melyek a természetnek indulatját követik a magok tselekedeteikben”,⁴⁶ ahogy a test szavának gyarlón engedelmeskedő „jelkes ember” is ellentéte a szellemiek felé forduló „jelki ember”-nek.⁴⁷ Jaszlinszky András 1756-ban kiadott *Institutiones physicae* című tankönyve szintén jelkes szervezeteknek tekinti az állatokat.⁴⁸ Gáti István pedig *A természet históriájában* (1795) kifejti, hogy ennek a szenzitív léleknek két fő tulajdonsága van, a „képzelőds” (amelynél fogva az állatok „kívánnak, utálnak, szeretnek, gyűlölnek, örülnek, haragusznak, félnek”) és az „emlékező tehetség”, ám „az okoskodásnak tehetsége” hiányzik belőle.⁴⁹ A Gátihoz hasonlóan fiziko-teológiai ihletésű költészetünk, például Édes Gergelytől a *Természet könyve* (1793) – a fiziko-teológiának az animal-machine kartézianus elméletével való szembenállása miatt – szintén hisz az állati lélek (vagy „pára”) létezésében, ugyanakkor persze az embernek az élővilág fölött való uralmát hangsúlyozva, nyomatékosan

⁴⁴ Molnár János is: *Pásztor-ember*, 147–148. Az ember mint „a majmoknak legkevélyebb fajja” később Csokonainak *A tengeri háború* c. versében tűnik fel (1794).

⁴⁵ Ld. Szőnyi Benjámín és a fiziko-teológia c. közleményünket, ItK 1981. 630.

⁴⁶ BOD, i. m. 108.

⁴⁷ BOD, i. m. 109. A terminológia alapja itt az *I. Korinthusi levél* (2,14 és 15,44), amely az érzéki emberre a ψυχικός jelzőt alkalmazza, ellentétben a szellemi jelentő πνευματικός-szal.

⁴⁸ RAPAICS Rajmund, *A magyar biológia története*, Bp. 1953. 43.

⁴⁹ GÁTI, i. m. 1798-as kiad. 113.

kiemeli az állatokról, hogy „Az ő párájokban nincs ítélet-tétel”, „semmit nem okoskodhatnak”, s hogy – mint Mózes V. könyve megírta –

„[. . .] az ő Lelkek tsak az érzékeny vér,
Mínd öszve az-is tsak a' föld porába tér.”⁵⁰

Az állati léleknek ez az okosságot nélkülöző volta még szükségesebbé teszi Isten gondviselő tevékenységének feltételezését, például a szorgalmasan munkálkodó méh vagy a fészket feltűnő ügyességgel építő fecske életmódjában. Az embert az állatok fölé emelő értelem dicsérete ezért is válik (a másik ok: a felvilágosodás ész-kultusza mellett) szinte közhellyé a kor írájában.

„Te részesévé tészel az isteni
Életnek engem; lelkeket a poron
Felül az égig más teremtmény
Lelke felett felemelni szoktad”

– írja Vályi Nagy Ferenc *Az okossághoz* című versében, Fazekas Mihály pedig *Az öröm tündérségé-*ben ezt fűzi egy szép nyári este leírásához:

„Érzém mily nagy lelkeim állattársim felett,
Kikbe illy bölcslet a fő jó nem lehellett.”

Fazekas e két sorában tehát egyedülállóan tömör szintézist alkot a fiziko-teológiai szemlélet hatása a felvilágosult emberi értelem öntudatának megfogalmazásával és – érdekes módon – azzal a korabeli természettudományban több helyen felbukkanó (Csokonai kapcsán fentebb már említett) gondolattal is, amely szerint az ember, noha okossága jóval magasabbra emeli, nem választható el mereven az állatok világától, egy bizonyos tekintetben, „társ”-ként, abba is beletartozik.

A felvilágosodás korának több jeles szerzőjét azonban nem nyugtatta meg a szenzitív lélek tana. Orczy Lőrinc például *Szívbeli sóhajlás a bölcsesség után* című versében szkeptikus álláspontra helyezkedik, szerinte a természetet vizsgáló ember csak „mint vak, tapogat”, s a

„Csúszó-mászó, járó, repdeső állatok,
Ezek is előtte elzárott lakatok [. . .].”

Bessenyei *A Holmi* egy korai szövegváltozatában, a tanulékony vizslát említve példaként, így veti föl az anyag természettől való érzékenységének a hillozoizmusban gyökerező s a (Bessenyeire elsősorban ható) spinozizmusba is beépülő gondolatát: „Lásd ő benne ugyan azon test, mely a' föld méhében vaskövet fogant; annak levegő-egeibenn rózsát tsinál: ebben a kutyába, értelem, érzés, ízlés, és szaglás válik; mert azt nem hiszed hogy edj vizslának láthatatlan Lelke van”, majd Locke nyomán fölteszi a kérdést, vajon a világ testének (vagyis az anyagnak) „van é arra tehetsége, hogy gondolatot teremthessen, vagy nincs?”⁵¹ Bíró Ferenc elemzése szerint Bessenyeinek ebben a periódusában „az adandó válasz csak igenlő lehet”, *A Holmi* 1779-es változatában viszont „nyitottá válik” a probléma. Bessenyei ez utóbbi változat megfogalmazásakor már úgy véli, hogy nem tudjuk eldönteni, adott-e Isten az anyagnak „gondolkodásra való erőt, vagy nem”; az író helyzetét – Bíró Ferenc kifejezésével – ekkor már a materialista világgép és az idealista vonzalmak közötti „megosztottság” jellemzi.⁵²

⁵⁰ ÉDES Gergely, i. m. 72., 74.

⁵¹ BESSENYEI György, *A Holmi*, sajtó alá rend. BIRÓ Ferenc, Bp. 1983. 122.

⁵² Ld. BIRO Ferenc bevezetését az idézett kiadáshoz, 45., ill. 55–56.

Az a felfogás, amely az élőlényekben egyetlen világlélek működését tételezi fel, s amely felfogásnak előzményei között a sztoicizmus éppúgy megemlíthető, mint az újplatonizmus, mindenekelőtt Aranka György költészetében van jelen. Többször visszatérő témája

„Az a lélek, mely mozgatja
Világ roppant testeit,
Egybeköti és fenntartja
Nagyobb kisebb részeit”
(Egy szépség ktnjainak látására.
Panasz)

– vagyis az „élet lelke”, amely *Élet* című verse szerint mindenben benne van, s amelynek köszönhetően a világnak „nincs holt része az egészre nézve”. Amit mi halottnak nevezünk, az csupán visszatért a kisebb lényből a világ egészének élő testébe. Ez utóbbi gondolat már kifejezetten Platóné, aki a *Timaios*-ban (69.c) azt írja, hogy a mindenséget annak alkotója „egyetlen élőlény”-nyé (ζῶον ἐν) formálta meg.

A XVIII. és a XIX. század fordulóján az eddigiekben ismertetett álláspontokat fokozatosan az állatok viselkedésének az ösztönökkel való magyarázata váltja fel. A fogalom korábban sem volt ismeretlen, az *Enciklopédiába* maga Diderot írt róla cikket, ám sokan – például Condillac, híres *Traité des animaux*-jában (1755) – úgy vélték, hogy az ösztönökre való hivatkozás nem old meg semmit, csupán más megnevezést alkalmaz a jelenségre.⁵³ A század utolsó évtizedeinek zoológiájában viszont egyre fontosabbá válik az ösztön: olyan szerzők állítják középpontba, mint a Földi János fő forrásául szolgáló Blumenbach; Herder nagy történetfilozófiai munkájának ugyancsak alapvető kategóriái közé tartozik. 1793-ban a *Természet könyvének* egyik jegyzetében Édes Gergely is hivatkozik a „Természet’ ösztöné”-re.⁵⁴ Az ember „válogató elméjé”-nek már nem az állat „párájá”-val, alacsonyabb rendű lelkével, hanem „világtalan ösztön”-ével való következetes szembeállítása Verseghy Ferenc költészetében, pontosabban *Az emberség* című, Herder hatását tükröző,⁵⁵ 1806-ban megjelent művében fogalmazódik meg teljes tudatossággal.⁵⁶ Ez a szembeállítás Verseghynél Fazekas fentebb idézett művéhez vagy a „létezők láncá”-nak felfogásához képest sokkal élesebb határvonalat húz az ember és a majom közé. A majmok ugyan „várasi renddel járnak az odvas berkeket”,

„Magzatikot forrón szeretik s bánatnak eredvén
sírnak; szerelmes párijkot
féltek, s amit egyéb élőkötől végbe vitetni
gyors vizsgaságok észre vesz,
mesteri készséggel követik. De világtalan ösztön
csak mégis, ami sorsokat
állati láncokkal bizonyos korlátba szorítja;
csak marha célú izgatás
a követő készség, mellyből ezen erdei ember
nem tud javulást vonzani.”

Az ösztönök elméletének egyre általánosabb elfogadásához minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy tág lehetőséget nyújtott a korábbi felfogásokkal való összeegyeztetésre: a fiziko-teológia a gondviselésnek azt az eszközét ismerhette el az ösztönökben, amellyel Isten csodálatos módon felruhazza és segíti az oktan állatokat; a materializmus az anyag érzékenységének megnyilvánulása-

⁵³ CONDILLAC, *Traité des animaux*, Amsterdam, 1755. 25.

⁵⁴ ÉDES Gergely, i. m. 73.

⁵⁵ Ld. SZAUDER József, *Verseghy és Herder*, in: SZAUDER J., *A romantika útján*, Bp. 1961. 152–153.

⁵⁶ Verseghy *Kutyám dicsérete* című, 1793-ból való verse még az állatok „pára”-járól beszélt.

ként foghatta fel; azok pedig, akik egyetlen világlélek létezését vallották, az egyazon faj minden egyes példányában ugyanúgy munkáló ösztönben a világlélek működését láthatták. Az ösztönök vizsgálatának középpontba állításával egyébként az „állatok lelke”-nek témája szorosabban vett szakmai kérdésévé vált annak, a régi „természetrajz” helyébe lépő tudománynak, amelyet épp a XIX. század elején kezdtek biológiának nevezni.⁵⁷

d) A hiteles természetábrázolásra való törekvés kibontakozása

XVIII. századi irodalmunk történetében az állat-motívumoknak a maguk konkrét valóságában való megjelenítése tendenciaszerűen először a nemesi rokokó költészetben figyelhető meg. Faludi líráját áthatja a természet által nyújtott ártatlan szórakozásokon érzett öröm: a sétát kísérő madárdal, a vadászat gyönyörűsége vagy az erdő új napra ébredő népének vidám hajnali zibongása. Ezek a motívumok azonban, Faludi természetábrázolásának gyakran emlegetett staffázs-jellegrével⁵⁸ összhangban, többé-kevésbé konvencionálisak. Hasonló, a költő hangulatát kísérő díszlet-szerepben később Kisfaludy Sándornál tűnik fel az állatvilág, például *A boldog szerelem* II. énekében, ahol a reggeli ébredés rajza több párhuzamot mutat Faludinak *A hajnal* című versével.

E motívumoknak a rokokóra jellemző díszletszerűségével szemben a fiziko-teológiai ihletésű költészet a közvetlen megfigyelést helyezi előtérbe (Franciaországban ebből nő ki az ún. „poème descriptif”!), vidám szórakozás helyett pedig bensőségebb érzelmi kapcsolatra törekszik a természettel. A két irányzat szerencsés találkozását jelenti Bessenyei költeménye, *A Tiszának reggeli gyönyörűsége*. Második szakaszát – a felzendülő madárdalról, a vadászat megkezdéséről, a favágók, a halászok serénykedéséről és a pásztorok furulyájának megszólalásáról – akár Faludi is írhatta volna, a vers egésze azonban a természet nagy távlatait, csodálatos voltát hangsúlyozó, Thomson, Haller és Brockes lírájára jellemző fiziko-teológiai leírások módszerét alkalmazza, igaz, a végső teológiai következtetés levonása nélkül.⁵⁹ Egyes részletei már valóban a „poème descriptif” tónusában szólnak meg:

„Sok hattyúk is nyúlnak a Tisza felett el,
Kik repülvén, tűnnek szép süvöltésekkel.
Szárnyoknak különös kettős hangozása,
Oly, mint a csehelő kopók kiáltása.”

Jegyezzük meg, hogy mozgásnak és hangnak ügyes megjelenítése – mint Mezei Márta írja – Édes Gergelynek is nem egy művét jellemzi, főként azokat, amelyek utánózzák is az állatok hangját, például *A rekegő békához*, illetve *A tavasi madarakról* címűek.⁶⁰

A hitelesebb természetábrázolás tendenciájának érdekes megnyilvánulásaként még az allegorikus funkcióban szereplő állatok megjelenítéséből is az állat valódi magatartásának pontos, reális bemutatása bontakozhat ki. A madár például a szabadság, kalitkába zártan pedig a rabság gyakori allegóriája,⁶¹ többek között Faludi: *Tarka madár* vagy Virág Benedek: *A kalitkába zárt madárról* című költeményében, Batsányinál azonban *A rab és a madár* kis énekese, noha ugyanazt az allegorikus funkciót hordozza (egyébként a vers elején a megszólítás: „Te cifra kis madár”, talán épp Faludi-reminiscencia), már élményszerű valóságában van jelen, ezáltal válhat igazán az embernek vigasztaló társává.

Az „állati lélek” fogalmával kapcsolatban már utaltunk arra, milyen sokféle forrásból származó elemeket tud szerves egységbe foglalni Fazekas természetszemlélete. A fiziko-teológia hatása éppúgy

⁵⁷ A „biológia” elnevezés első előfordulásával kapcsolatban ld. LEPENIES, i. m. 29–30.

⁵⁸ TÜRÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom*, Bp. 1961. I. 364. BARÓTI Dezső, *Írók, érzelmek, stílusok*, Bp. 1971. 65.

⁵⁹ A fiziko-teológiának Bessenyei e művére való hatásával kapcsolatban ld. *Felvilágosodás kori tájleíró költészetünk eszmei forrásai* c. dolgozatunkat, It 1984/1.

⁶⁰ MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp. 1974. 150.

⁶¹ Ez a szabadság- (illetve rabság-) allegória már nem bibliai eredetű.

erősíti benne a közvetlen megfigyelésre, a tárgyilagos leírásra, *Az öröm tündersége*-t vagy a *Nyári esti dal*-t jellemző pontos fényhatásokra és az állatok hangjának hatásos felidézésére való törekvést mint a tudós Földi Jánosnak és Diószegi Sámuelnek az élővilág jobb megismerésére ösztönző példája, mindez pedig a természettel, az „állattárs”-akkal való egzisztenciális kapcsolat lírai átélésévé párosul. Így válik a *Nyári esti dal*-ban – Julow Viktor kitűnő elemzése szerint – „a rokokó minia túr-kultuszából a valóság apró részleteinek minuciózusan pontos és tárgyilagos ábrázolása”, amely „csupa apró, eleven, vibráló mozgással, nyüzgéssel” van tele, s ahol „az élvettség” [vagyis – értelemzésünk szerint – a rokokónak a természetben gyakran inkább csak az ember szórakozását kereső hédonizmusa] „tisztá szívű gyönyörködésbe fordul, a kellem gyöngédséggé nemesül”.⁶²

Felvilágosodás kori irodalmunkban az általunk tárgyalt motívumok gazdagsága, változatossága mindenekelőtt Csokonai műveit jellemzi. Megfigyelhető nála a bibliai állat-allegóriák laicizálásának folyamata: a bagoly, amely Bod Péter lexikonában még „az Igazság' Napja' világosságát” kerülő hamis tanító „ábrázolás”-a volt,⁶³ a *Konstancindpolyban a természet „örök törvényé”*-vel szembeszegülő vakbuzgóság jelképe lesz. A fentiekben már beszéltünk arról, hogy a francia forradalom idején az erkölcsi tanulságok illusztrálására szolgáló állatmesét Csokonai rendkívül erős politikai tartalommal tölti meg. Filozófiai költészetében – mint Szauder József kimutatta⁶⁴ – egyre fontosabbá válik a világ jelenségeinek a felvilágosodott természettudomány látószögéből való megközelítése; a „tudós kortársi közvélekedés” szerepét legutóbb Fekete Csaba is fölvetette *A pillangóhoz* című vers keletkezésével kapcsolatban.⁶⁵ Fazekashoz hasonlóan (a Linné és Földi vizsgáló műszerét megverselő⁶⁶) Csokonaira is mindinkább jellemző az objektív megfigyelésre, a fény- és hanghatásoknak (például *Az estvében* a nyugalomra készülő állatok hangjának) érzékeltetésére való törekvés. Egyik legszebb leírása *Déli aggodalom* (korábbi változata szerint: *A dél*) című versében található. A nap hevében minden élő elbágyad, a barmok kérődzve pihennek az ámyékban, a madarak torkáról is „leszáradt a nóta”.

„Csupán csak a munkás méhecskék zsi bongnak,
Széjjel az illatos rétek között dongnak.
Csupán csak az apró bokrocskák tövében
Zeng a zörgő pürcsök a nap ellenében.
A rezzent gyíkocska a gaz között csereg,
Megáll, liheg, száraz torokkal sziszereg.
Sok száz szűcske ugrál pattanó lábain
A hévtől elaszott fűszálak szárain.
Egyebek mind híves helyeken pihennek,
A dél forró heve elől félre mennek.”

A mező déli tikkadtságának ez a rajza, amelyben csodálatos hangulati egységet alkot a tájnak és a tájat benépesítő élővilágnak megjelenítése, már a *Toldi* első énekét vagy Petőfinek az Alföldről írt költeményeit előlegezi.

⁶² JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp. 1982. 412.

⁶³ BOD, l. m. 21. A szóban forgó madár a Bibliában eredetileg a pusztulást jelzi: Izaiás jóvendőlése szerint (13,21) a legyőzött Babilon házait baglyok fogják megtölteni.

⁶⁴ SZAUDER József, *Az este és Az dőlom*, Bp. 1970.

⁶⁵ FEKETE Csaba, *Csokonai Pillangója egy prédikációs kötetben*, ItK 1983. 671.

⁶⁶ Dr. Földiről egy töredék.

SYMBOLIQUE ANIMALIÈRE DANS LA LITTÉRATURE HONGROISE DU SIÈCLE DES LUMIÈRES

En se fondant sur la théorie d'Origène, reprise par l'herméneutique moderne, l'auteur distingue trois sortes d'interprétations du règne animal dans les œuvres littéraires, à savoir les interprétations pneumatique (allégorique ou mystique), psychique (morale) et somatique (littérale). Selon le deuxième chapitre de l'étude, la représentation allégorique ou mystique des animaux prend ses sources dans les textes bibliques, mais elle caractérise surtout le *Physiologue*, ouvrage chrétien du IIe siècle qui, par la voie des « bestiaires » médiévaux et des poèmes « emblématiques » de la Renaissance et du Baroque, eut une influence décisive sur la symbolique animalière jusqu'à l'époque moderne. La fonction morale des histoires d'animaux se manifeste surtout dans les fables, genre florissant encore au XVIIIe siècle. En ce qui concerne l'approche « concrète » du règne animal, elle se réalise avant tout dans la philosophie où une discussion extrêmement intéressante a été engagée sur le problème de l'« âme des bêtes », discussion qui avait pour but de définir l'essence des animaux. Dans le troisième – et le plus long – chapitre, l'auteur analyse les fonctions de la symbolique animalière dans la littérature hongroise du XVIIIe siècle, en présentant comment l'interprétation mystique des animaux a été reléguée au second plan (en partie grâce aux ouvrages physico-théologiques), comment le genre de la fable se rapprocha de celui du dialogue philosophique, comment on essaya de trouver une solution au problème crucial de l'« âme des bêtes » pour arriver à l'idée de l'instinct, et enfin comment la recherche d'une représentation authentique de la nature se développa dans les œuvres de Faludi, Bessenyei, Batsányi et surtout dans celles de Fazekas et de Csokonai.